

Burcu YILMAZ¹

ÖZET

Türk dilinin tarihî devirleri arasında, Orta Asya edebî Turkesinin nc dönemi olarak, XV.- XX. yüzyıllar arasında yer alan aęatay Turkesi, kendi içinde klasik öncesi dönem, klasik dönem ve klasik sonrası dönem olarak  devreye ayrılır. Çağatay Turkesinin bu dönemleri arasında bizim iŐleyeceęimiz dönem ise Ali Şir Nevai'nin Turkeye olan katkılarından dolayı, "Nevai dönemi" diye anılan klasik dönemdir.

Ali Şir Nevai, sadece 15. yüzyılda Orta Asya'da yaŐamıŐ bir Turk Şairi değil, aynı zamanda bütün Turk dünyasında birlik-beraberlik ruhunu oluŐturan, Turk insanına millî dil bilincini aŐılayan ve yaptığı çalıŐmalarla Turkeye ivme kazandıran önemli bir Őahsiyettir. Şüphesiz ki onun Turkeye verdiği hizmetlerin etkisi ile aęataycaya "Nevai dili" denmiŐtir. Peki Nevai döneminin Turkeye katkıları nelerdir? Bu dönemle birlikte neler deęiŐmiŐ ve geliŐmiŐtir? Ali Şir Nevai'nin tutumu ve bakıŐ açısı Turkeye neler kazandırmıŐtir? Yazımızın ana konusu bu soruların cevabı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turk dil tarihi, aęatay Turkesi, Ali Şir Nevai, Turke.

¹ İstanbul Üniversitesi, Turkıyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora ęrencisi. Burcuu-yilmazz@hotmail.com

CONTRIBUTIONS OF THE PERIOD OF NEVAI TO THE TURKISH LANGUAGE

SUMMARY

Between XV. and XX. centuries, which is the third period of literary Central Asia Turkish language, Chaghatay Language is classified into three different groups; “pre-classic period, classic period, post-classic period”. The period on which we will study in this subject is that the classic period which is also named “Nevaî period”, because of his contributions to the Turkish language.

Ali Şir Nevai is not only a Turkish poet living in the 15th century, but also a very important person who created national unification and developed national language consciousness among Turks, with the help of his studies improving the Turkish language as well. There is no doubt that, because of his contributions which were influenced on the language, Chaghatay language is also called “Nevaî language”. Within this context, we will clarify his contributions and explain which changes and developments were made by him, asking what the benefits of his point of view and manner. The main idea of this study will be the answers of these questions.

Key Words: Turkish language history, Chagatai Turkish, Ali Sir Nevai, Turkish.

GİRİŞ

Türk dilinin tarihî akışında, en çok gelişme gösteren devrelerden biri Çağatay Türkçesidir. Rus Türkoloğu A. N. Samoyloviç, Çağataycayı Karahanlı ve Harezmi(Kıpçak-Oğuz) Türkçelerinden sonra, Orta Asya edebî Türkçesinin üçüncü dönemi olarak XV.- XX. yüzyıllar arasına yerleştiren isabetli bir sınır çizmiştir. A. N. Samoyloviç'in görüşlerini daha da geliştiren J. Eckman'a göre, XV.- XX. yüzyıllar arasını kaplayan bu Orta Asya edebî Türkçesi, ses ve şekil bilgisi özelliklerine göre kendi içinde üç alt bölüme ayrılır:

1. Klasik öncesi dönem: XV. yüzyılın başından Nevai'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren ve "geçiş dönemi" diye adlandırılan arkaik özelliklerin yer almış olduğu dönemdir. Başlıca temsilcileri Sekkakî, Lütfî, Ataî, Seyyid Ahmed Mirza, Yusuf Emir vb.

2. Klasik dönem: Hüseyin Baykara, Mîr Ali Şir Nevai, Hamidî, Şeybanî, Ubeydî, Bâbur, Muhammed Salih vb.

3. Klasik sonrası dönem (1600-1921): Bu dönem bir yandan Nevai dilinin özentili bir taklidi, bir yandan da Özbekçe unsurların dile girmeye başladığı bir dönem olarak nitelendiriliyor. Başlıca temsilcileri Ebulgazî Bahadır Han, Turdî, Huveydâ, Munis Horezmî vb.'dir.²

Bizim bu dönemler arasında inceleyeceğimiz dönem, Nevai'nin işleyip geliştirdiği, yüksek bir edebiyat dili derecesine yükselttiği, kurucusu olduğu ve Nevai adıyla

² Zeynep Korkmaz, " Ali Şir Nevayî ve Çağatay Yazı Dili", *Ali Şir Nevayî nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24- 25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 68.

anılan "klasik dönem"dir. Ancak Nevai dönemine geçmeden önce, Nevai'nin hayatı, yetiştiği devir ve yetişme dönemindeki Türk dili ve edebiyatından da kısaca bahsetmek gerekir. Bu noktalara değinmek bizlere, Ali Şir Nevai'nin ve onun adıyla anılan bu dönemin Türkçeye neler kattığını daha açık bir şekilde gösterecektir. Aynı zamanda Ali Şir Nevai'nin Türk dilini nereden nereye taşıdığını da daha anlaşılır ve değerli kılacaktır.

Ali Şir Nevai'nin Hayatı

Soyca bir Uygur kabilesinden gelen Ali Şir Nevâî 9 Şubat 1441 tarihinde Herat'ta doğdu. Babası Kiçkine Bahadır (Kiçkine Bahşı) Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, sonra Bâbüür Şah'ın sarayında da önemli bir mevki sahibi olmuştu. Şâhruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kiçkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan Ali Şir'i yanına alarak Irak'a gitti.³ Beş yıl sonra Ebülkasım 1452'de Horasan'a hakim olunca, Kiçkine Bahadır oğlu ile yine Herat'a dönerek Ebülkasım'ın hizmetine girmiş, Sebzvar emiri olmuştur. Ebülkasım gerek Ali Şir'e gerek süt kardeşi olan Mirza Hüseyin'in öğrenimlerine çok yakın ilgi göstermiş onlar da bu hevesle Farsça ve Türkçe şiirler söylemeye başlamışlardır. Ebülkasım 1456'da Meşhet'e giderken Mirza Hüseyin ile Ali Şir'i de yanında götürmüştür. Ebülkasım 1457'de Meşhet'te ölünce, Mirza Hüseyin Merv'e gitmiş, Ali Şir ise Meşhet'te kalarak öğrenimine devam etmiştir. Ebülkasım'ın ölümünden biraz sonra Kiçkine Bahadır da ölünce, Ali Şir'i

³ Günay Kut, "Ali Şir Nevâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt:2, s.450.

Timur sülâlesi emirlerinden Seyyit Hasan Erdeşir korumuş, ona baba şefkati göstermiştir. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şir, burada Ebû Said Mirza'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitti ve Arkadaşı Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar da Semerkant'ta kalmıştır. Ebu Sait Karakoyunlular'a yardım için gittiği Karabağ'da 1469'da öldürülmesi üzerine, Sultan Hüseyin Baykara Herat'ı alarak Horasan'a hakim olmuştur. Herat'ın alınışından bir ay kadar sonra buraya gelen Ali Şir, Sultan Hüseyin'e ünlü "Hilâliyye" kasidesini sunar. Bu tarihten sonra devlet işleriyle de ilgilenmeye başlamış ve ölünceye kadar sadakatle ona hizmet etmiştir. Nevai'nin ilk kabul ettiği görev mühürdarlıktır. 1472'de ise emir (divan beyi) olmuştur. Bu görev onu, istemediği halde devlet işleriyle daha yakından ilgilenmek zorunda bırakıyordu. Bu sırada Nevai, 1476'da Camî'nin irşadıyla nakşbendi tarikatına girmiştir. 1487'de Nevai Esterabat valiliğine gönderilmiştir. 1489'da Nevai, babası gibi sevdiği Seyyit Hasan Erdeşir'i kaybedince bu Nevai'yi çok üzmüştür. Aynı yıl divan beyliğinden çekilmiş ve artık Mukarreb-i Sultanî olarak Baykara'nın yanında kalmıştır. 1492 yılında Camî'nin ölümü, Nevai için yeni bir acı olmuştur. Bazı saray entrikaları sonucunda Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedüzzaman ile arasının açılması ve bundan olma torunu Mirza Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevai'yi çok sarsmıştır. 1499'da Baykara ile Bediuzzaman barışmışsa da Nevai üzerinde bu olay çok büyük bir etki yapmış ve saltanatın

geleceğinden umudunu kesmiştir. Nevai'nin son zamanlarda sağlığı da bozulur ve 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkılmıştır. Herat'a getirildikten üç gün sonra 3 Ocak 1501'de vefat etmiştir.⁴

Ali Şir Nevai çocukluk yıllarından beri şiirle meşgul olmuş; küçük yaşta pek çok şairin şiirlerini ezberlemiştir. Nevai ilk gençlik yıllarından itibaren şiir yazmaya başlar. Onun yetişmesinde şair olan dayısı Kabûlî ile Garîbî'nin önemli katkıları olmuştur. Nevai edebî gelenek itibariyle Klasik Şark edebiyatının dairesi içinde yaşamaktaydı. Daha küçük yaştan itibaren Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, Arap ve Fars edebiyatına vâkıf olmuştur. Genceli Nizamî, Dehlevî, Firdevsî gibi isimlerden etkilenmiştir. Nevai'nin iyi bir edip, şuurlu bir Türkçü ve Türkçeci olarak yetişmesinde kendisine örnek aldığı Horosan padişahı Ebulkasım Babür Mirza, Lutfî, Seyyid Hasan Erdeşir, Molla Camî gibi kişilerin büyük katkısı olmuştur.⁵

Ali Şir Nevai'nin yetiştiği dönemin Türk dili ve edebiyatındaki durumuna bakacak olursak, Orta Asya'da Timur'un hakim olduğu ülkelerde, hakim edebî dilin Farsça olduğunu görmekteyiz. Türk şairleri Farsça kaside ve gazel söyleyerek kendilerini tanıtmaya çalışıyorlardı. Saraylarda ve aydın çevrelerde bu dille yazılan eserler itibar gördüğü için şairler de kendi dillerinde değil, Fars dilinde yazmayı tercih ediyorlardı. Böyle olmakla birlikte XIV. yüzyılın

⁴ Agah Sırrı Levend, "Ali Şir Nevai", *Türk Dili*, Cilt 4, sayı: 173, 1 Şubat 1966, s. 286-287.

⁵ Doç. Dr. Ertuğrul Yaman, "Ali Şir Nevayî'de Dil Bilinci", *Ali Şir Nevayî 560. D., 500. Ö. Yıl dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri* sayfa: 153, TDK Yayınları.

ikinci yarısında Türkçe yazan şairler de görülmüş ve Çağatay Türkçesi gelişmeye başlamıştır. Sekkâkî, Atayî, Emirî, Gedaî ve Lutfî bu şairlerden bazılarıdır. Nevai Lutfî'yi devrin en büyük şairi olarak anar ve onun bazı gazellerini tahmis eder. Nevai'nin işleyeceği dil de bu şairlerin dilidir.⁶

Nevai gençlik yıllarının vermiş olduğu heyecanla ve yetiştiği dönemdeki edebiyatın etkisiyle ilk şiirlerini Farsça yazmıştır fakat daha sonra gözlerini iç alemde dış aleme çevirince, kalemini Türk diline hizmet etme amacı ile kullanmayı görev bilmiştir. Nevai kendinden bahsederek bu dalgınlıktan nasıl kurtulduğunu şu sözlerle anlatıyor:

"Türk dili bırakılmak üzere idi. Bunun içindir ki, ben de gençliğimde geleneğe uyarak ilk şiirlerimi Farsça söyledim. Kendimi anlamaya başlayınca, güçlükleri yenmek isteğiyle Türk diline döndüm ve onu düşünmeye başladım. O zaman gözlerimin önünde on sekiz bin âlemden daha geniş bir âlem belirdi. O âlemin süslerle dolu göğü bana dokuz felekten daha yüksek göründü. İncileri yıldız cevherlerinden daha parlak olan erdemlik hazinesi bana açıldı..."⁷

Nevai, Türkçenin işlenmemiş bir zenginliği olduğunu fark edip Türkçenin ne kadar üstün bir dil olduğunu ispat etme amacına büründükten sonra, çağdaşları olan şairlere şu sözlerle sesleniyor:

" Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri güzel sanarak, farsça şiir söylemeye özeniyorlar. Bir insan etraflı ve iyi düşünse, Türkçede bu

⁶ Agah Sırrı Levend, "Ali Şir Nevai", *Türk Dili*, Cilt 4, sayı: 173, 1 Şubat 1966, s. 286.

⁷ Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai*, 1. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965, s. 192-193.

kadar genişlikler, incelikler dururken bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay daha beğenileceğini anlar..."⁸

Ali Şir Nevai, Türk şairlerinin edebî dil olarak Farsçayı Türkçeden üstün tuttuğu ve insanların kendi dillerinin zenginliğine gözünü kapattığı bir ülkede; Türk dilini, Farsça ve diğer dillerle boy ölçüşebilecek bir seviyeye getirmek istiyordu. Nitekim öyle de olmuştur, Nevai dönemi diye adlandırılan Çağatay Türkçesinin bu döneminde Türkçe, Nevai tarafından işlenerek daha kıvrak, canlı, olgun ve Orta Asya'da hakim dil haline getirilmiştir. Bu noktada Türk dili Ali Şir Nevai'ye çok şey borçludur çünkü Nevai hazır işlenmiş bir yazı dili bulmamış ve kendi döneminin çok karışık yapıdaki lehçesine edebî bir dil olabilme özelliğini kazandırmıştır. Şimdi Nevai'nin bunu nasıl yaptığının detaylarını işleyerek Nevai döneminin Türkçeye olan katkılarını ayrıntısıyla göstermeye çalışacağız.

⁸ A.K. Brovko, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çev. Rasime Uygun, *TDAY. Belleten*, 1954, s.63.

Nevai Döneminde Türkçenin Gelişimi

Sayıca ve değerce üstün eserler vererek Çağatay edebî dilini kuran Nevai'nin en önemli eseri bizce 1499 yılında Türkçe ile Farsçayı karşılaştırmak için nesir tarzında yazdığı *Muhâkemetü'l- Lûgateyn* adlı eseridir. O devirde hakim durumda olan Farsçaya karşı, Türkçenin istiklâlini korumanın ve millî bir dil ve edebiyat meydana getirme gerekliliğinin ifadesi olan bu eser ile Türkçenin üstünlüğünü ve zenginliğini ortaya koymuştur. Peki bunu yaparken Türkçenin üstünlüğünü, eserinde hangi dillik deliller ile ispatlamıştır, bunu birkaç örnekle göstermek istiyoruz.

→ Nevai verdiği örneklerde önceliği fiillere tanır.

Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğine değinir ve ağlamak kelimesinin nüanslarını örnek gösterir: *sıktamak, singremek, ingremek, ökürmek, yıglamsınmak, bohsamak* vb... Nevai, Farsçanın bundan yoksun olduğunu belirtir. Yüz tane fiil sıralar ve Fars dilinde bu fiillerin inceliklerini ve orijinalliklerini karşılayacak kelime bulamamışını ifade ederken bu kelimelerin kavram olarak Farslarda olmadığını kast eder. Ardından da bunlardan birini Farslara anlatmak için Arapça kelimelerin yardımıyla uzun uzun cümlelere ihtiyaç duyulduğunu söyler.⁹

→ Türkçe ses zenginliği bakımından Farsçayı geride bırakır.

Vâvîler ve *yâîler* denen ses takımlarında Farsça sözcükler ancak *o, u, i, î* biçimlerine girebildikleri halde

⁹ Sema Barutçu Özönder, *Muhakemetü'l-Lûgateyn İki Dilin Mukayesesi*, TDK.Yay. Ankara 1996, s.15.

Türkçe sözcükler *vâvîler* takımında *o, ö, u, ü* diye dört ve *yâîler* takımında da *e, é, i* olarak üç biçime girebilirler. Bu durum hem şairlerin işini kolaylaştırır hem uyumu arttırır.

→ Türkçede her varlık için ayrı bir sözcük vardır, her yaratığın evreleri ve cinsel ayrılıkların ayrı sözcüklerle karşılandığını şu sözlerle örneklendirir: "Kuşta en önemli olan şey **ilbasun** yani ördektir. Fars bunu bilmez. Türk, ördeğin erkeğine **sunâ**, dişisine **burçin** der. Fars bunlara ad koymamıştır; erkek olsun dişi olsun hepsine birden **mürgab** der. Ördek cinsinden kuşları iyi bilen kuşçular katında **çörke, irkesoktur, almabaş, çakırkanat, temürkanat, alaladga, alapeke, bağçal** gibi yetmiş çeşidi bulunanların topuna da Farslar gene mürgab derler; eğer birbirlerinden ayırmak isterlerse Türkçesini söylerler." ¹⁰

→ Nevai'ye göre Türkçe, taşıdığı gramer özellikleriyle de Farsçadan ayrılır. Bu ayrılıklar kullanışta kolaylıklar sağlar. Sözelimi Türkçede işteş fiiller, yeterlik fiilleri ve eklerle türemiş sıfatlar olduğu halde, bunlar Farsçada yoktur. Kelime türetmeye yarayan eklerin bolluğunun, Türk dilinin zenginleşmesini sağlayan belli başlı yollardan biri olduğunu anlatır. +çI eki ile yapılan meslek adları, -gU ve -gAç/-kAç zarf fiil ekleriyle eylemin gerçekleştiriliş biçimlerini anlatmada sağlanan zenginlik, kör- tasvir fiiliyle eylemin aspektini anlatmada sağlanan zenginlik, -l gibi fiilden isim yapma ekleriyle

¹⁰ Hikmet Dizdaroglu, "Nevai'ye'de Dil Bilinci", *Türk Dili*, C. XV, Sayı: 173, s. 293.

kurulan şekillerin hepsinin, Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü ispat eden deliller olduğunu söyler.¹¹

→ Nevai *Muhâkemetü'l- Lûgateyn'* de dilleri karşılaştırırken dilde bir ölçü olarak kullanılan kelimelerin varlığına inmiş; akrabalık adlarını, ev, mutfak, giyecek ve savaş kültürüyle ilgili kelimeleri ayrıntısıyla sayarken aynı zamanda milletin zengin bir kültür birikimine sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Bu kelimelerin hiç birinin Farsçada olmadığını söylediğinde ise Türkçedeki bu kelimelere başvurulduğunu belirterek dil kültür bağlantısına değinmiştir.

Nevai'nin eseriyle ilgili açıklamada bulunduğu şu sözleri, onun bu eseriyle Türkçeye vermiş olduğu hizmeti daha anlaşılır kılıyor:

"Umarım ki Türk Ulusu'nun sanat, edebiyat ve bilim erlerine, ortaya çıkardığım bu büyük gerçeklerle, öz dilimiz üzerinde değerli üstünlük sağladım. Onlar bu önemli noktaları anlayarak, Farsçaya bağlananların dil uzatmalarından kurtuldular."

Nevai Türkçeyi hor gören zihniyete karşı çıkararak, Farsça yerine Türkçe eser yazmayı ve ana dili benimsetmeyi amaçlayan bu eser ile Türkçeye büyük ve değerli bir katkıda bulunmuştur.

Ali Şir Nevai döneminin Türkçeye olan bir diğer katkısı ise hiç şüphesiz, Nevai'nin 1484 yılında Türkçe manzum olarak yazdığı "Hamse"si olmuştur. Kendinden önceki Doğu'nun üç büyük şairi Nizamî, Dehlevî ve Camî tarafından işlenen ve edebiyatta erişilmesi artık imkansız sayılan bu ağır konu, iki yılı aşkın gibi kısa bir zamanda ,

¹¹ Sema Barutçu Özönder, *Muhakemetü'l-Lûgateyn İki Dilin Mukayesesi*, s.17.

cevap olarak Ali Şir Nevai tarafından yazılmış ve Türk dilinde yeni bir çağır açılmıştır. Nevai 53 000'lik bir şiir yığını ile yeniden bilinen, tanınan hatta rakipsiz sayılan "Hamse"siyle Orta Asya'nın fikir hayatına yeni bir heyecan ve canlılık getirmiştir. Nevai, Türk edebiyatındaki ilk hamseyi meydana getirerek Türk dili ile de Hamse yazılabileceğini ispat etmiş ve Türkçenin gücüne güç eklemiştir. Nevai, öteki yazarların aksine kitabının bütününde kahramanlarını hep Türk yaratılış ve ruhunda canlandırır. Kaleme aldığı beş poemini her birinde orijinal kalmak ister ve hamsenin düzenini değiştirir, konuları ve motifleri kendi görüşüne göre ayarlar. Onun Hamsesi Batıdaki Türk şairlerine de örnek olmuştur.¹²

Türk dili ve edebiyatı açısından Nevai döneminde gerçekleşen önemli gelişmelerden biri de Nevai'nin 1491' de kaleme aldığı *Mecalisü'n-nefais* adlı eseridir. Bu eser Türkçe yazılmış ilk "Şairler Tezkiresi"dir. *Mecalisü'n-nefais*, hem Çağatay edebiyatı hem de İran edebiyatı için çok mühim bir kaynaktır. Fakat asıl önemli yanı Anadolu'da meydana gelen tezkirelere modellik etmiş olmasıdır. Bu eser ayrıca daha sonra Osmanlıda ortaya çıkacak olan Tezkire-i şuara türünü derinden etkilemiştir. Nevai bu eserinde Herat, Horasan ve Azerbaycan'da yaşayan çoğu Farsça yazan 455 şaire yer vermiştir. Bunlardan 43 'ü Türk veya Türkçe yazan isimlerdir. Nevai bu şairler hakkında uzun uzun bilgiler vermemiş, çoğuna ancak bir iki satır yer ayırmıştır. Her şairin bir,

¹² Ahmet Caferoğlu, "Nevai'nin Türk Dilli Hamsesi", *Türk Dili*, C. XV, Sayı: 173, s.298-299.

büyük şairlerin iki üç beyitini örnek olarak vermiştir. Nevai dönemindeki bu gelişme Türkçede edebî biyografiye ivme kazandırmıştır.¹³

Nevai döneminin bir başka önemli yönü ise Türk şiirine şekil ve ifade bakımından birtakım yenilikler getirmiş olmasıdır. Nevai kaside ve gazelden tuyuğa kadar bütün nazım şekillerini kullanmıştır. Özellikle gazelleri ve Türk nazım biçimlerinden olan tuyuğları meşhurdur. Çok sayıda şiir yazan Nevai şiirlerinde söz sanatlarından çokça yararlanmış. Bunlardan özellikle cinas ve iham sanatını ustalıkla kullanmıştır. Şekle o kadar meraklı ve bu konuda o kadar dikkatlidir ki divanlarının tertibinde geometrik bir düzen göze çarpar. Her şiiri ahenk ve muhteva bakımında güzellik taşır. Nevai, eserlerinde kelime ve fiilleri çok çeşitli kullanmış, 26 bin kelime ve 900 çeşit fiil ile Türkçenin bu anlamdaki zenginliğini de gözler önüne sermiştir.¹⁴ Millî zevke uyarak ve bilerek kullandığı redif, cinaslı kafiye ve aliterasyon Türk şiirini beslemiş ve güçlendirmiştir. Ali Şir Nevai millî nazım şekillerini ve millî edebî türleri ustalıkla kullanarak hem çağdaşlarına bu konuda öncülük etmiş hem de Türk edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nevai döneminde Türkçe klasik bir şiir ve nesir dili haline getirilmiştir.

Ali Şir Nevai'nin Türkçeye kattığı yeniliklerden biri de Aruzla ilgili ilk teorik eseri yani *Mizânü'l-evzân'ı*

¹³ Mustafa İsen, "Türk Biyografi Geleneğinde Ali Şir Nevai'nin Yeri", *Ali Şir Nevai'nin 560. Doğum, 500. Ölüm yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001, s.28-29.

¹⁴ Doç. Dr. Ertuğrul Yaman, "Ali Şir Nevai'de Dil Bilinci", *Ali Şir Nevai 560. D., 500. Ö. Yıl dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri* sayfa: 158-159.

yazmış olmasıdır. Aruz hakkında toplu bilgiler vermek üzere kaleme aldığı bu üç bölümlük küçük risalede sırasıyla teknik bir mesele olarak "zihaf, bahirler ve takti" konuları üzerinde durur. Rubâî vezinlerinden sonra tuyuğ, koşuk, türkî, cenge, arazvârî, muhabbetnâme gibi millî şekilleri ele alması eserin en dikkate değer tarafıdır. Ayrıca Divanlara isim verme geleneği ve bu eserlere dibace ile başlama da ilk kez onda görülür.¹⁵

Samimi bir Türkçü ve Türkçeci olarak milletine ve millî edebiyatına hizmet eden Ali Şir Nevai'nin ve onun adıyla anılan bu dönemin, Türkçeye olan katkılarından en önemlisi, Nevai'nin ana dili konusundaki bilinçli tavrı ve çalışmalarıdır. Prof. Dr. Kemal Eraslan, Nevai'deki güçlü dil bilincini şöyle ifade etmiştir:

"Nevayî'nin yüksek bir millî şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir. Edebiyat her şeyden önce bir dil meselesidir. Millî ve yüksek bir edebiyat ancak millî şuur ve millî zevkin geliştirdiği bir dille yaratılır. Bunun için evvelâ dilin kudretine inanmak, onu sevmek ve titizlikle işlemek gerekir. Nevayî'nin Türkçenin müdafaasını yapmağa ve münevverleri Türkçe yazmaları için teşvik etmeğe sevk eden gerçek sebep budur."¹⁶

Gerçekten de çok derin ve şuurlu bir Türkçe sevgisine ve Türklük duygusuna sahip olan Nevai, millete kendi öz diliyle hitap etmek gerektiğine inanıyordu. Hatta Nevai'deki dil bilinci ve milliyetçilik duygusu öylesine köklüdür ki Türkçe konuşup yazmayanları, Türk soyundan olsa da Türk saymazdı.

¹⁵ Rıdvan Canım, "Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevayî ve Türkiyede Ali Şir Nevayî Çalışmaları", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:19, Erzurum 2002, s.138.

¹⁶ Kemal Eraslan, "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", *Büyük Türk Klasikleri*, Cilt 3, s. 108.

Nevai, devletin resmî dili ile sanat ve edebiyat dili Türkçe olursa Türk egemenliğinin gerçekleşebileceğine inanıyordu.

Nevai eserlerinde, Arapça ve Farsça gibi yabancı dillere karşı kendi dili olan Türkçeyi ifade etmek için Türk tili, Türk elfazı, Türkçe gibi terimler kullanmıştır. Bu terim o dönem edebî Türkçesini adlandırmak üzere yalnız Ali Şir Nevai tarafından kullanılmıştır. O Türk dilinin en büyük hamisi bulunması sebebiyle <<Türk Dili>> lafzını kullanmaktan haz duymuş ve bu yolla Orta-Asya çevresindeki Türk dili mücadelesini körüklemiştir.¹⁷ Diğer taraftan da gelişme bulmuş an'anevî Orta-Asya edebî Türkçesi ile Ön -Asya edebî Türkçesine karşı dilini Çağatayca olarak adlandırmıştır. Ali Şir Nevai, Türk yazı dilinin tarihinde yeni bir çığır açmış, bunu savunmuş ve gelişmesine sağlam bir şekil vermiştir. Bu herkesçe malûmdur. "O millî dilin hemen hemen biricik veya hiç değilse en kuvvetli mücadelecisidir."¹⁸

Sultan Hüseyin Baykara *Risale* adlı eserinde Nevai için, Türk dilinin ölmüş cesedine Mesih nefesiyle ruh verdiğini ve o ruhu bulanlara Türkçe ayin sözlerle, seçkin kumaşlarla dokumuş elbiseler giydirdiğini ifade eder. Gerçekten de Nevai Türkçenin geleceği için ömrünü adanmış ona büyük hizmetlerde bulunmuş belki de en önemli kişidir. Türkçeye karşı duyduğu derin sevgi, bu dille yazdığı eserlerin etkisi ve Türkçeye yaptığı büyük

¹⁷ Ahmet, Caferoğlu, "Çağatay Türkçesi ve Nevai", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 3-4 , İstanbul 1948, s.148.

¹⁸ N. N İlminskiy, *Vstupitel'noye çteniyе u kurs turecko-tatarskogo yazıka*, Kazan, 1862, s. 36.

katkılarla Çağatay Türkçesi yüzyıllarca onun adıyla, "Nevai dili" diye anılmıştır.

SONUÇ

Türk dili tarihinde, "Nevai dönemi" olarak adlandırılan Çağatay Türkçesinin klasik devri, Ali Şir Nevai'nin öncülüğünde, Türkçeye oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Yabancı bir dilin edebiyat dili olarak kabul edildiği bir devir ve çevrede millî duygu ve şuurla ortaya atılıp Türk dilini savunan, onun Farsçadan üstün olduğunu ispat eden Nevai, adeta yeni bir edebî dil kurmuş ve Türkçeye büyük bir hizmette bulunmuştur. Nevai'nin bu dönemde Türkçeye kazandırdığı *Muhâkemetü'l- Lûgateyn* bu mücadelenin vücut bulmuş bir ifadesidir. Ali Şir Nevai döneminin Türkçeye katkılarında bir diğeri ise Nevai'nin Türkçe olarak yazdığı "Hamse"si olmuştur. Türk edebiyatında bir ilk olan bu durum, Türkçede adeta çığır açmış ve Türk dilinin gelişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. *Mecalisü'n-nefais* eseri ile ilk Türkçe şairler tezkiresini meydana getiren Ali Şir Nevai, Türkçe tezkire yazma konusunda kendisinden sonraki nesli etkilemiş özellikle Anadolu'da meydana gelen tezkirelere modellik etmiştir. Ali Şir Nevai millî nazım şekillerini ve millî edebi türleri ustalıkla kullanarak hem çağdaşlarına bu konuda öncülük etmiş hem de Türk edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nevai döneminde Türkçe, klasik bir şiir ve nesir dili haline getirilmiştir. Ali Şir Nevai'nin aruzla ilgili ilk teorik eser olan *Mîzânü'l-evzân'ı* yazmış olması

da bu dönemde gerçekleşen ve Türk dilini geliştiren gelişmelerden biridir.

Nevai döneminin Türkçeye en büyük katkısına gelecek olursak; bu dönem, ana dili benimseme ve millî ruh bilinciyle, millî bir edebiyat oluşturmanın temellerini yeniden atmış ve Türkçenin bugünkü gelişme seyrine önemli katkılarda bulunmuştur. Nevai dönemiyle birlikte Türkçe temeli sağlam bir edebî dile kavuşmuştur.

Son olarak Türk dil tarihinde Nevai döneminin Türkçeye olan katkılarını maddeleştirerek verecek olursak, bunlar:

1. Dönemin hakim dili Farsçaya karşı *Muhâkemetü'l-Lûgateyn* ile Türkçenin üstünlüğünün ispatlanması.
2. İlk Türkçe Hamsenin yazılması gibi önemli bir gelişmenin boy göstermesi.
3. İlk Türkçe şairler tezkiresi ve aruzla ilgili ilk teorik eserin yazılması.
4. Millî nazım şekilleri ve millî edebi türlerin kullanılarak millî edebiyatın gelişmesine katkı sağlanması.
5. Türkçenin klasik bir şiir ve nesir dili haline getirilmesi.
6. Sonraki nesillerinde bu dönemin etkisinde kalarak Türklük bilinci ve ana dil sevgisi kazanması.

KAYNAKÇA

- BOROVKOV, A. K.(1954), "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çev. Rasime Uygun, *TDAY. Belleten*, s.63.
- CAFEROĞLU, Ahmet(1948), "Çağatay Türkçesi ve Nevai", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 3-4 , İstanbul, s.148.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Nevai'nin Türk Dilli Hamsesi", *Türk Dili*, c. XV, Sayı: 173, s.298-299.
- CANIM, Rıdvan(2002), "Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevayî ve Türkiye'de Ali Şir Nevayî Çalışmaları", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:19, Erzurum , s.138.
- DİZDAROĞLU, Hikmet, "Nevayî'de Dil Bilinci", *Türk Dili*, c. XV, Sayı: 173, s. 293.
- ERASLAN, Kemal, "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", *Büyük Türk Klasikleri*, Cilt 3, s. 108.
- İLMİNSKİY, N. N(1862), *Vstupitel'noye çteniyeye u kurs turecko-tatarskogo yazıka*, Kazan, s. 36.
- İSEN, Mustafa(2001),“Türk Biyografî Geleneğinde Ali Şir Nevai'nin Yeri”, *Ali Şir Nevai'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.28-29.
- KORKMAZ, Zeynep(2004), " Ali Şir Nevayî ve Çağatay Yazı Dili", *Ali Şir Nevayî nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl*

- Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24 - 25 Eylül*
2001, TDK Yay. , Ankara, s. 68.
- KUT, Günay, "Ali Şîr Nevâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*,
cilt:2, s.450.
- LEVEND, Agah Sırrı(1965), *Ali Şir Nevai*, 1. cilt, Türk
Dil Kurumu Yayınları, s. 192-193.
- LEVEND, Agah Sırrı(1966), "Ali Şir Nevai", *Türk Dili*,
Cilt 4, sayı: 173, s. 286-287.
- ÖZÖNDER, Sema Barutçu(1996), *Muhakemetü'l-
Lügateyn İki Dilin Mukayesesi*, TDK.Yay.,
Ankara, s.15.
- YAMAN, Ertuğrul, "Ali Şir Nevayî'de Dil Bilinci", *Ali
Şir Nevayî 560. D., 500. Ö. Yıl dönümlerini Anma
Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, s. 153.